

УДК (UDC) 94 (438 : 470 : 477) «18»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).589](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).589)

INTERNAL AND EXTERNAL 'ENEMIES' AS MEANS OF CONSOLIDATING RUSSIANS IN STRUGGLE FOR STATUS OF INTERNATIONAL LEADERSHIP OF RUSSIAN EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

Yurii Zemskyi¹, Oleksandr Trygub²

¹ Khmelnytskyi National University (Khmelnytskyi, Ukraine)

e-mail: yury_zemsky@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

² Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: alextrigub@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

ABSTRACT

The purpose of the paper is to study the role of the 'threat of enemies' factor as certain technologies in the politics of Russian elites, in order to feed stable sentiments of 'blind patriotism' in the society, and the use of the latter in geopolitical claims to the status of a 'great power'.

Scientific novelty: based on documentary sources it is found out that introducing manipulative technologies to influence the consciousness of Russians through periodicals and literature, dates back to the middle of the 19th century, and the main incentive for the 'patriotic rallying' of all strata of Russian society for the full approval of the 'native government' policy had become the artificial formation of the notion about 'life danger' due to the 'threat of enemies'.

Conclusions. Experience of the history of the first half – the middle of the 19th century shows (the same happened in the middle – the second half of the 20th century) that significant military victories of the Russians each time prompted them to claim global geopolitical influence; and vice versa, when the precedent of a significant military defeat was set, their intellectual elite resorted to self-exposure of shameful national traits and the confession of their imperialistic aspirations. Despite the persistent social and political feature of the Russian reality – the excessive level of power centralization – during periods of softening of totalitarian pressure and repressive massacres, the need to maintain the public sentiment of 'unity and trust' between the ruling power and the people always remained unchanged.

It was just in the middle of the 19th century, during the weakening of the autocracy's authority (as a result of the Crimean War), that the technology of influencing the Russian educated public was invented with the establishment of a system of so-called 'trusted' periodicals. And with the efforts of the latter, the desired goal was achieved – shifting the public's attention from the internal problems of the empire's system to the problems of 'perceived external threats.'

Organized in periodicals, the campaign of a manipulatively created image of 'enemies threatening the fatherland' quickly removed all claims expressed to the imperial authorities and formed the atmosphere of 'patriotic' readiness to unite with the same authorities in the fight against 'declared enemies'. Permanently cultivated convictions that the empire and the fatherland were identical concepts also served as an additional catalyst for arousing mass sentiments of 'blind patriotism' among Russians. Therefore, all the conquests of the Empire were inseparable components of the 'Russian national body', and their defense in the struggle was the 'holy' duty of every 'patriot'.

Keywords: Crimean War, liberalism in politics, Polish problem, Russian publicism, empire-fatherland, 'enemies of the fatherland'

**ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ «ВОРОГИ»
ЯК ЗАСІБ КОНСОЛІДАЦІЇ РОСІЯН У БОРОТЬБІ ЗА СТАТУС
МІЖНАРОДНОГО ЛІДЕРСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

Юрій Земський¹, Олександр Тригуб²

¹ Хмельницький національний університет (Хмельницький, Україна)
e-mail: yury_zemsky@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

² Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: alextrigub@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – дослідити роль чинника «загроза ворогів», як певного технологічного інструменту в політиці російських еліт, задля підтримання у суспільстві сталих настроїв «сліпого патріотизму», та використання останнього у геополітичних претензіях на статус «великої держави».

Наукова новизна: на документальних джерелах встановлено, що часом впровадження маніпулятивних технологій впливу на свідомість росіян, засобами періодичних видань і літератури – є середина ХІХ ст., й основним спонукачем до «патріотичного гуртування» усіх верств російського суспільства задля повного схвалення політики «рідної влади» стало штучне формування уяви про «життєву небезпеку», через «загрозу ворогів».

Висновки. Досвід історії першої половини – середини ХІХ ст. засвідчує, (подібне повторилося також у середині – другій половині ХХ ст.), що значні військові перемоги росіян щоразу спонукали їх до претензій на глобальний геополітичний вплив; і навпаки, за прецеденту значного військового програшу, їхня інтелектуальна еліта вдавалася до самовикриття ганебних національних рис і зізнання у власних імперіалістичних прагненнях. Попри перманентно тяглу суспільно-політичну рису російської дійсності – надмірний рівень централізації влади – в періоди пом'якшення тоталітарного тиску та репресивних розправ завжди зберігалася необхідність підтримувати настрої «єдності та довіри» між владою та народом.

Саме в середині ХІХ ст., в час ослаблення авторитету самодержавства (за результатами Кримської війни), було винайдено технологію впливу на російську освічену громадськість, через створення системи так званих «довірених» періодичних видань. А зусиллями останніх досягалася бажана мета – переведення уваги громадськості зі внутрішніх проблем устрою імперії на проблеми «уявних зовнішніх загроз».

Організована у періодичних виданнях кампанія маніпулятивно створеного образу «ворогів, що загрожують вітчизні» – швидко зняла усі претензії, висловлювані до імперської влади, й сформувала настрої «патріотичної» готовності згуртуватися з цією ж владою на боротьбу з «оголошеними ворогами». Додатковим каталізатором збудження масових настроїв «сліпого патріотизму» серед росіян слугували також стало культивовані переконання, що імперія та вітчизна – поняття тотожні. Відтак, усі завоювання імперії є невіддільними складовими «російського національного тіла», а їхнє відстоювання в боротьбі – є «святим» обов'язком кожного «патріота».

Ключові слова: Кримська війна, лібералізм у політиці, польська проблема, російська публіцистика, імперія-вітчизна, «вороги вітчизни»

Глобальна система міжнародних відносин переживає нині справжні випробування на предмет збереження власної стабільності та миру в усьому світі. Одним зі свідчень відвертого зазіхання на підрив її легітимності, й водночас бажання її докорінного переформатування, можна назвати заяву 10 червня 2022 р.¹ Виголошені у той день слова головного руйнівника політичної впорядкованості сучасного світу В.Путіна не лише вчергове викрили правдиву суть неприховано агресивних прагнень Російської Федерації, але й дали поштовх ідеї про буцімто природність і прийнятність загарбницької поведінки його країни. Ініціатор бруталної та цинічної агресії заявив, що на долю сучасної Росії випало, як і колись царю Петру I, «повертати» й укріплювати «свої» землі. Тобто, головні принципи сучасного міжнародного права, як-то – принцип суверенної рівності держав, принцип незастосування сили або загрози силою, принцип права самовизначення націй і народів тощо, повністю були знехтувані та дискредитовані.

Звісно, усі вказані порушення міжнародного права на теренах України здійснюються вже починаючи з 2014 р., але досі їх усіляко намагалися виправдати, пояснити, завуалювати. Тепер, коли агресія набула усіх ознак відкритої війни та нічого замаскувати вже неможливо, вказані слова спрямовані на внутрішньо-російського споживача, аби впевнити його у «необхідності» таких дій. А водночас світовій спільноті цими словами запропоновано прийняти повернення у далеке минуле, можна сказати – аж у часи Віденського конгресу 1814-1815 рр., коли офіційно було інституціалізовано поняття «великих держав» (і серед таких п'яти було визнано й Російську імперію), що мали повноваження впорядковувати стан міжнародних відносин.

Саме після Віденського конгресу Російська імперія увійшла в період найвищого піднесення власного впливу в системі міжнародних відносин Європи (згодом, такої ж ваги набув СРСР по Другій світовій війні). Схоже, що рефлексії над тими «великими звершеннями минулого» не дають спокою і сучасним ностальгуючим імперцям Росії; і такою хворобою вражені не лише ті, хто тримає владу, але й мільйони їхнього електорату. Проте, вартує також згадки, що перше сходження на міжнародно-політичний олімп (після Віденського конгресу) завершилося для імперії ганьбою програшу в Кримській війні 1853-1856 рр. та підписанням принизливого Паризького миру, а вже наприкінці ХХ ст. (після кількох десятиліть перебування у статусі «другого полюса» в світовій політиці), замаскована в оновлені шати імперія, із назвою СРСР, розвалилася.

Під час обох вказаних періодів ослаблення «великодержавності» освічені кола росіян переживали масовий емоційно-психологічний струс і вдавалися до скрупульозного аналізу своєї історії та самовикриття недоліків власного національного характеру. Наслідками таких струсів у середині ХІХ ст. стало впровадження на короткий час певних елементів лібералізму в політиці та реформи Олександра ІІ, а наприкінці ХХ ст. – «перебудова» М. Горбачова. Однак, ті короточасні нагоди (а також ще одна, із розвалом Російської імперії на початку ХХ ст.) не привели до справжніх змін, і приєднання до загальноєвропейських демократизаційних процесів не відбулося. Росія щоразу поверталася до культивування настроїв і політичних практик імперського шовінізму.

¹ Путін порівняв себе з Петром I. Чому це розцінили як зізнання в загарбанні України. *BBC NEWS*. 10 червня 2022 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61757187>

У контексті подій 2022 р. актуальним є інтерес щодо засобів і технологій, користаючись якими, правлячим колам Росії вдавалося (і досі вдається) виводити суспільні настрої (або ж настрої своїх підданих) із «небезпечного» поля демократизаційних «загроз». Тобто, аби росіяни не почали вимагати особистісних прав і свобод, покращення умов праці та добробуту тощо, залишалися вірнопідданими та повсякчас і в усьому підтримували дії своєї влади. *Метою цієї статті* є документально засвідчена демонстрація того факту, що напрацювання відповідних практик (щодо штучного регулювання та спрямування акцентів у масовій свідомості росіян) бере початок у середині XIX ст., а на роль, що сьогодні відведена українцям (бути подразником задля здійснення псевдопатріотичної консолідації їхнього суспільства), тоді були призначені поляки. Водночас відображено високий ступінь психологічної залежності росіян від потреби усвідомлення, що їхня країна має статус лідерства у системі глобальних міжнародних відносин.

Сформульована проблема дослідження опосередковано має доволі значну джерельну базу. Адже розкриття наслідків Кримської війни та Паризького миру, певні елементи лібералізації політики Олександра II (особливо на початку його правління), польський та український національні рухи середини XIX ст., події, що передували та супроводжували Січневе польське повстання 1863 р., обставини певного послаблення цензурних вимог (другої половини 1850-х років), а згодом нове «закручування гайок» (Валуєвський циркуляр 1863 р.) тощо – усі вказані тут події спричинилися до появи значного історіографічного масиву, що сприяв нашому дослідженню.

Особливого відзначення заслуговують аналітичні дослідження, що подають важливі концептуальні погляди та судження стосовно феномену імперії загалом, та Російської імперії зокрема, приміром Олександра Янова², Юрія Пивоварова³, Річарда Пайпса⁴, Річарда Вортмана⁵, Рональда Суні⁶, Реймонда Пірсона⁷, Домініка Лівена⁸, Хенгика Глембоцького⁹, Вацлава Новака¹⁰.

Серед досліджень останнього часу проблема «ворога», як інструмент соціально-

² Янов А.Л. Патриотизм и национализм в России. 1825-1921. Москва: ИКЦ «Академкнига», 2002. 398 с

³ Пивоваров Ю.С. Русская политика в ее историческом и культурном отношении. Москва, 2006. 168 с.

⁴ Пайпс Р. Россия при старом режиме [перевод с англ. В.Козловского]. Москва: «Независимая газета», 1993. 421 с.

⁵ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии [пер. с англ. И.А.Пильщикова]: в 2 т. Москва: ОГИ, 2004. Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. 797 с.

⁶ Суни Р. Империя как она есть: имперская Россия, «национальное» самосознание и теории империи. *Ab imperio*. 2001. № 1/2. С. 9-72. DOI: 10.1353/imp.2001.0021

⁷ Пирсон Р. Привилегии, права и русификация. *Ab imperio*. 2003. № 3. С. 35-56. DOI: 10.1353/imp.2003.0045

⁸ Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок. *Ab imperio*. 2005. № 1. С. 75-116. DOI: 10.1353/imp.2005.0035

⁹ Głębocki H. Irredenta polska a «kresy» imperium. Powstanie Styczniowe (1863-1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich «okrain». *Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana* [red., ed. Andrzej Nowak]. Kraków, 2006. S. 306-350.

¹⁰ Nowak W. Terror wobec ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych stosowany przez oddziały i żandarmerię powstańczą w latach 1863-1864. *Powstanie Styczniowe 1863-1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja* [pod redakcją Wiesława Cabana, Wiktorii Śliwowskiej]. Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. S. 41-54.

психологічного впливу в Росії XIX і XX ст., розглядали російські та західноєвропейські дослідники: Олена Сенявська¹¹, Олександр Петухов¹², Павло Ульянов¹³, Олександр Чудінов¹⁴, П. Адамчевський¹⁵.

На хвилі авторитету, за результатами Віденського конгресу, Російська імперія активно втручаючись у всі міжнародно-політичні процеси, швидко набула справедливого означення «жандарма Європи» та зневажалася європейцями. Михайло Погодін, відомий своїми політичними листами середини XIX ст., констатував, що практично всі європейські уряди, під впливом і тиском своєї громадськості, вимушено оголосили свою позицію супроти Росії: «Народи зненавиділи Росію і тепер росіянину майже неможливо подорожувати, не зазнаючи самих відчутних образ, які не мають меж»¹⁶.

Коли ж Росією у 1853 р. було розв'язано Східну війну (що більш відома під назвою Кримської), значною мірою під впливом тиску своєї громадськості, Англія та Франція підтримали Османську імперію, а Австрійська імперія зайняла нейтралітет. У відповідь – російська публіцистика вибухнула тоді «патріотичною» зверхністю та зневагою щодо усіх сусідів. Один із лідерів російських слов'янофілів Костянтин Аксаков у лютому 1854 р. писав, що жодні грізні приготування ворогів не можуть бути страшними для росіян: «На нас збирається вся Європа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без домішки іноземних союзників, не дуже вірних»¹⁷. Не менш патетично звучали тоді ж слова із вуст провладного історика Олександра Попова: «З якою настороженою увагою кожен справжній рускій перебував у передчутті на довгоочікувану звістку про війну з турками!... Ніхто, навіть із найбільш боязких, не сумнівається у перемогах Росії над турками в теперішньому часі»¹⁸.

Проте, так бравурно розв'язана війна, швидко привела росіян до поразки на усіх її ділянках. Неочікувано довгою та запеклою виявилася лише (впродовж 11-ти місяців) битва за Севастополь, що згодом була «канонізована» російською історіографією й згадки про яку стали своєрідним пом'якшувачем загальної ганьби.

По ходу зростання числа поразок у війні, вже впродовж 1855 р. тональність російської «громадської думки» змінилася на протилежне. Зокрема, широкого

¹¹ Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 288 с.

¹² Петухова А. «Скажи мне, кто твой враг...»: «антифинляндский дискурс» в пространстве общественно-политической коммуникации Российской империи конца XIX – начала XX вв. *Ab imperio*. 2010. № 3. С. 195-226. DOI: 10.1353/imp.2010.0072

¹³ Ульянов П.В. Идея единства славян в российской пропаганде во время Первой мировой войны. *Былые годы*. 2021. № 16 (3). С. 1533-1541. DOI: 10.13187/bg.2021.3.1533

¹⁴ Tchoudinov A. L'image de l'ennemi dans l'imaginaire collectif du menu peuple russe en 1812. *Annales historiques de la Révolution Française*. 2012. Juillet-septembre. P. 117-126. DOI: 10.4000/ahrf.12614

¹⁵ Adamczewski P. Russia and the Caucasus in the Polish Ethnopolitical Myth. *Herald of the Russian Academy of Sciences*. 2018. № 88. P. 405-412. DOI: 10.1134/S1019331618040093

¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І «Літературні матеріали». Спр. 6836 «Погодин М. Взгляд на Российскую политику нынешнего столетия». Арк. 55-56.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 160 «Київська духовна академія, 1819-1920». Спр. 265 «Аксаков К. Об отношениях между Россией и Западом (8 февраля 1854 г.)». Арк. 7.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 160 «Київська духовна академія, 1819-1920». Спр. 289 «Попов А. Записка о войне с Турцией (1854 г.)». Арк. 13 зв.-14.

розголосу та популярності набув тоді анонімний публіцистичний твір «Дума русского», що інтенсивно переписувався та поширювався у рукописах¹⁹. Згодом стало відомо, що авторство тієї самокритики належить Петру Валуєву²⁰, пізніше міністру внутрішніх справ імперії, а на той час – Курляндському губернатору: «Навіщо зав'язали ми справу, не передбачивши наслідків, або чому не противилися із обережності до таких наслідків?...»²¹.

Проте не лише військово-тактичні та стратегічні прорахунки війни стали тоді темою для обговорення. Значно більшою мірою російська освічена громадськість замислилася над власним життям, над змістом імперської політики та характері відносин, що склалися в Росії: «Всюди панує у нас бажання сіяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов. Зверхність ставлення до кожного із нас зокрема, і до людської особистості загалом утвердилася в законах...»²².

Подібні емоції раптового прозріння та різко критичний аналіз життя у Російській імперії стали головними темами в публічному обговоренні наслідків Кримської війни. Одним із таких детальних розмірковувань над проблемами російської дійсності став анонімний твір «Думки вголос про минуле тридцятиліття», де автор, ретроспективно «переглядаючи» роки царювання Миколи I, прагнув звернути увагу читача на реалії життя: «В Європі і вдома ми йшли ніби наперекір загальній волі... Ми нетерплячістю своєю, гордістю і впертим консерватизмом всіх підняли проти себе, і народи, й уряди... У нас тепер немає друзів, немає прямих і природних союзників, ми віддані самі собі, відчужені від усіх і самотні»²³.

Отже, Росія опинилася після Кримської війни не лише у стані повної втрати свого зовнішньополітичного авторитету, але також і всередині країни запанувало розчарування, зневіра, і навіть розпач. Трагедія Севастополя стала підсумком цілої миколаєвської епохи в Росії. Народ перешіптувався, що саме Севастополь став причиною смерті царя, причому смерті неприродної, самоспричиненої. Всі розуміли, що далі так жити не можна. Росія, яку витворив Микола I, була нібито впливовою, але насправді – відсталою, архаїчною, із засиллям азійських пережитків, а отже, потрібно було все змінювати. Правдивими були слова Костянтина Победоносцева, який писав, що покійний імператор прагнув піднести патріотизм як службу уряду і тому він (патріотизм) зовсім зник зі свідомості всіх чиновників від малого до великого, а «служба державна майже повсюдно стала службою особі Начальника, або службою мамоні»²⁴.

Найбільш критично та викривально щодо усього зла, яке переповнювало Росію, прозвучали слова історика, одного з найвідоміших серед російської освіченої громадськості «західників», професора Московського університету Тимофія Грановського у його публіцистичній праці «Східне питання». Цей твір з'явився в числі найперших подібного змісту – ще у 1855 р. – раніше остаточної катастрофи

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 160 «Київська духовна академія, 1819-1920». Спр. 296 «Дума Русского во второй половине 1855 г.». 14 арк.

²⁰ Валуев П.А. Дума русского (во второй половине 1855 г.). *Русская старина*. 1891. Май. С. 349-359.

²¹ ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 296. Арк. 4.

²² Ibidem.

²³ ІР НБУВ. Ф. I «Літературні матеріали». Спр. 11624 «Мысли вслух об истекшем тридцатилетии России». Арк. 4-5зв.

²⁴ Победоносцев: pro et contra [вступ. стат., сост., примеч. С.Л. Фирсова]. Санкт-Петербург: РХГИ, 1996. С. 29.

Севастополя. Він писав: «До 53 року Росія перебувала на горі слави і могутності... Глава консервативної системи, вона в Європі вважалася колбсом непереможним, який погрожував підкорити весь роздертий внутрішніми бродіннями Захід. І раптом, за два роки, не маючи істотних поразок, цей колбс падає з висоти могутності та являє світу внутрішню свою слабкість. Чудернацьке явище, з якого кожен росіянин повинен дати собі звіт!»²⁵. Однак, продовжував Т. Грановський, в Росії право голосу має лише уряд, або найняті ним псевдопатріоти, які говорять лише на угоду те, що від них бажає чути влада.

Т. Грановський у названій праці взявся розкрити суть Кримської війни: «Перше, треба відкинути думку, що ця війна священна... Чи могли ми воювати з Туреччиною як гнобительською народів, коли у нас самих увесь суспільний устрій побудований на тій же основі»²⁶. Насправді, Росія у своїй політиці в Туреччині ніколи не була ліберальною, навпаки, писав історик, самодержавство завжди було проти всіх реформ, які проводили султани останнім часом. Всі прагнення імперського уряду у відносинах з Портою обумовлювалися бажанням розширити володіння та впливи: «Ми не лицарі Христові, ми не ревнителі свободи, ми просто хотіли тримати Туреччину в постійній залежності від нас і набути на Сході переваги власного впливу. Метою війни є винятково політичне розширення російських володінь на Сході...»²⁷.

Відверто й аргументовано довівши експансіоністську суть зовнішньої політики Російської імперії, викривши справжню вдаваність її «рятівного» месіанства на Близькому Сході, Т. Грановський чітко констатував деспотичну природу всієї російської політичної системи, а водночас закликав суспільство до прозріння: «Не маючи опозиції, уряд легко долає одинаків, які подають голос... уряд звик робити, що йому заманеться. Усяка примха, що збреше у височайшу голову, стає законом і всі зобов'язані їй вклонятися без розмірковувань. Заперечення вважаються грубощами і до престолу допускаються лише люди німі перед Височайшою особою»²⁸. Ця ганебна система привела до того, що уряд в усіх сферах своєї політики поводить самовладно та брутально, а народ мовчить і терпить: «Гірка доля, ми маємо безмовно і покійно йти вперед, несучи ярмо, яке самі на себе наклали. Це покарання за нашу лінь, за нашу байдужість до всіх шляхетних устремлінь людини, за нашу зневагу думки та свободи...»²⁹.

В унісон Т. Грановському російську дійсність наприкінці 1855 р. характеризував «слов'янофіл» Іван Аксаков: «Ох, як важко іноді жити в Росії, у цьому смердючому середовищі бруду, паскудства, брехні, обманів, зловживань, добрих братків-мерзотників, хлібосолів-хабарників, гостинних ловкачів-отців і благодійників хабарників!... Чого чекати від країни, яка витворила і терпить такий суспільний устрій, за якого треба збрехати, щоб сказати правду, треба чинити нетактовно, щоб бути справедливим, треба пройти всі процедури обманів і мерзотностей, щоб домогтися необхідного, законного»³⁰.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. 160 «Київська духовна академія, 1819-1920». Спр. 266 «Восточный вопрос Т.Н. Грановского». Арк. 4-22.

²⁶ Ibid. Арк. 4 зв.-5.

²⁷ Ibid. Арк. 5 зв.-7.

²⁸ Ibid. Арк. 7 зв.-10.

²⁹ Ibid. Арк. 18 зв.-20.

³⁰ Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки. Москва: Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1909. С. 31.

Докорінного зламу усталеного устрою вимагав і М. Погодін, аби змінити «...всю систему, систему паперового діловодства, систему взаємного обману та загального мовчання, систему пійми, зла і розпусти під виглядом підлеглості та законного порядку»³¹. Погрожуючи гнівом народної революції, він звертався до царя-спадкоємця Олександра II: «Розсій променями милости та благности цю непроникну атмосферу страху, що накопичився впродовж стількох років. Увійди в єднання з народом. Поклич до праці всі таланти – чи мало їх на святій Русі?... Звільни від надмірних утисків друк... Не книги небезпечні, а події»³².

Тоді ж російська громадськість взялася публічно переосмислювати власне життя й усю історію Росії. «Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям» – писав Юрій Самарін³³. «Севастополь повинен був впасти, щоб у ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення» – писав Іван Аксаков³⁴. А далі, як зазначав літературний критик початку ХХ ст. Павло Сакулін, у справі викриття брехні у різних сферах суспільного життя на середину ХІХ ст. з'явилася навіть певна «спеціалізація». Олександр Кошелєв викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков – брехню церковну, Юрій Самарін – брехню урядову, Іван Кіреєвський – брехню суспільну й індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні, на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварська³⁵.

У тому потоці самокритики та викриття недоліків російського політичного устрою звучали навіть антиімперські голоси і, зокрема, підтримка поляків в їхньому прагненні відновлення власної державності. Лонгін Пантелеєв, наприклад, подав у «Спогадах» переказ, що на зустрічі чи то 1858, чи то 1859 Нового року відомий дещо пізніше апологет самодержавства та найзапекліший полонофоб Михайло Катков після різних промов «вискочив раптом на стілець і проголосив тост: "За розчленування Росії!". Він був палким прихильником А. Міцкевича та, як і всі, вболівав тоді за Польщу»³⁶. А барон Андрій Дельвіг, згадуючи своє московське життя 1861 р., стверджував, що багато чув від людей «без сумніву руских і розумних, що не слід нам утримувати Польщу, оскільки неможливо столицю Польщі і весь край, населений поляками, тримати вічно під загрозою російських гармат»³⁷.

У лютневому числі «Колокола» за 1862 р., у статті Михайла Бакуніна прозвучало, зрештою, найсміливіше сподівання на швидке руйнування імперії, з якої мають вийти незалежними Польща, Литва, Білорусь, Україна (у Бакуніна – Малоросія), Фінляндія, Латвія та Естонія (у Бакуніна – Остзейські губернії), Грузія і

³¹ Сакулін П.Н. Русская литература 60-х годов. *История России в XIX веке: Эпоха реформ*. Москва: Изд-во Центрполиграф, 2001. С. 419.

³² Ibid. С. 419-420.

³³ Ibid. С. 420.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibid. С. 421.

³⁶ Пантелеєв Л.Ф. Воспоминания [под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др.]. Москва: Гос. изд. худ. лит-ры, 1958. С. 171.

³⁷ Полвека русской жизни. Воспоминания А.И. Дельвига. 1820-1870 [ред. и вступ. статья С.Я. Штрайха. Пред. Д.О. Заславского]. Москва-Ленинград: АКАДЕМИА, 1930. Т. 2. С. 153.

весь Кавказ: «Російська імперія, цей колос на глиняних підпорах руйнується!»³⁸. Починаючи з цієї публікації «Колокол» став найактивнішим ресурсом на підтримку польського визвольного руху.

Виступи на захист поляків, щодо їхнього прагнення відродити свою державу, означали згоду на перегляд кордонів Російської імперії. Зважаючи, що такі заклики виголошувалися впродовж усієї другої половини 1850-х років і до літа 1862 р. більшістю російської інтелігенції – є зрозуміло, наскільки самодержавство, як політична система, насправді переживало у той період глибоку кризу.

Ще до появи статті М. Бакуніна прозвучало кілька голосів також на підтримку незалежнення українців. Зокрема, у січні 1959 р. Олександр Герцен, розмірковуючи над проблемою реформування Росії та відновлення Польської держави, писав: «Ну, а якщо після всіх наших розмірковувань Україна, пам'ятаючи всі утиски москалів, і кріпосний стан, і набори (в рекрути – *Авт.*), і безправ'я, і грабіж, і батіг з однієї сторони, і не забуваючи з іншої як їй було за Речі Посполитої з жовнірами, панами та коронними чиновниками, не захоче бути ні польською, ні російською? По моему питання вирішується дуже просто. Україну в такому випадку належить визнати вільною і незалежною країною»³⁹.

У січневому числі «Колокола» за 1860 р. з'явилася стаття Миколи Костомарова, де він детально обґрунтував культурно-історичну та політико-організаційну самобутність українців. А завершив статтю словами: «Нехай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом»⁴⁰. Ще більшого розвитку ця ж тема набула у статті М. Костомарова, опублікованій на сторінках березневого числа українського часопису «Основа» за 1861 р., під красномовною назвою «Дві руські народності», тим самим задекларувавши, а за змістом статті пояснивши повну відмінність українців від росіян⁴¹.

Подібні ідеї висловлював також Петро Долгоруков (великий князь, якого при російському дворі називали диваком і піддавали остракізму, за те, що той вважав незаконним правління родини Романових). У вересні 1860 р. у редактованому П. Долгоруковим емігрантському часописі «Будущность» констатувалося: «Минули для Європи ті часи, коли піддані були власністю своїх господарів, коли народи були ніби присадибні ділянки, що належали одному або іншому родооводу! Нині государі не можуть правити інакше, як тільки опираючись на громадську думку, законними представниками якої є обрані люди в кожній із країн. Будь-який інший порядок речей у наш час веде неодмінно до переворотів»⁴².

А вже у грудневому випуску 1861 р., розглядаючи проблему відродження Польщі в процесі реформування Росії, П. Долгоруков писав, що неодмінно постане необхідність визнання окремішності українців: «Питання відновлення Польщі тісно пов'язане із питанням про Україну та про федеративний устрій слов'ян; без

³⁸ Бакунин М.А. Русским, польским и всем славянским друзьям. Колокол, лист 122/123, 15 февраля 1862 г. *Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева*. Выпуск пятый. Москва, 1962. С. 1022.

³⁹ Россия и Польша. Ответ автору статьи о русской типографии в Лондоне (Письмо второе). Колокол. Лист 34, 15 января 1859 г. *Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева*. Выпуск второй. Москва, 1962. С. 274.

⁴⁰ Украина. Колокол. Лист 61, 15 января 1860 г. *Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева*. Выпуск третий. Москва, 1962. С. 499-503.

⁴¹ Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору). *Основа*. 1861. Март. Ч. XVIII. С. 33-80.

⁴² Программа журнала. *Будущность*. 1860. № 1. 15 Сентября. С. 2.

цього не може бути й мови про повну самостійність та автономію якого б то не було із тих слов'янських племен, котрі знаходяться під чужим пануванням»⁴³.

У той само період з'явилося кілька прихильних публікацій до справи українського національно-культурного виокремлення у журналі Миколи Чернишевського «Современник». Зокрема, на підтримку розробки та розвитку української літературної мови⁴⁴. А також російська громадськість підтримувала (у тому числі фінансово) створення та роботу в Україні мережі недільних шкіл і появу україномовного часопису «Основа»⁴⁵.

Усі вказані події та процеси звісно підривали політичні засади устрою Російської імперії, і навіть зазіхали на її територіальні завоювання. І хоч мільйони селян ніяк не впливали та нічого не вирішували в житті імперії, залишалися «безмовною», неграмотною, а відтак байдужою масою люду, проте царат ніяк не міг ігнорувати настрої та думки порівняно невеликого прошарку представників «освіченої громадськості», власне дворянських кіл, з числа яких формувався, зокрема, і чиновницько-бюрократичний апарат держави, й котрі були головною опорою самодержавства. Адже саме у цьому середовищі з'явилися настрої опозиційності до політики царського двору та готовність до рішучих реформ. Отож, правляча аристократична верхівка наближених до трону взялася до пошуку шляхів виходу з політичної кризи. Один із засобів «навернення» росіян на «правильний напрям» в їхніх розмірковуваннях тоді було віднайдено, і використання цього інструменту впливу на «громадську думку» є актуальним та експлуатується і тепер російськими правлячими колами.

У січні 1858 р. на засіданні Комітету міністрів, де розглядалося питання цензури, міністр юстиції граф Віктор Панін виголосив ідею, що уряду належить усвідомлювати силу друкованих органів і надати їм більшої свободи, аби тим самим впливати на громадську думку⁴⁶. А вже восени того ж 1858 р. В. Панін прочитав міністрам спеціальну «Записку» щодо «ідейного спрямування літератури». Зі змісту того документа цілком вочевидь впливала головна теза: «цензура упереджує та стримує літературу в певних межах, але цензура безсила впливати на зміст самого напрямку літератури»⁴⁷. Тобто, у такий спосіб була просунута ідея, що владним колам належить опікуватися та спрямовувати у бажаному напрямі роботу засобів інформації та власне усїєї літератури, що друкується в імперії, а не просто лише забороняти (цензурувати) «небезпечні» публікації чи літературні твори.

Щодо ймовірного «винахідника» та «натхненника» зміни поведінки владних кіл у питаннях цензури, певним чином проливається світло з іншого документа. У 1873 р. часопис «Русский архив» опублікував лист Федора Тютчева до одного із

⁴³ Польша и Украина. *Будущность*. 1861. № 25. 31 Декабря. С. 198.

⁴⁴ Чернышевский Н.Г. Национальная бестактность. *Полное собрание сочинений*: в 15 т. Москва: Гослитиздат, 1950. Т. VII: Статьи и рецензии. 1860-1861. С. 775-793; Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания. *Основа*, 1861, № 1. *Полное собрание сочинений*: в 15 т. Москва: Гослитиздат, 1950. Т. VII: Статьи и рецензии. 1860-1861. С. 934-948.

⁴⁵ Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. Хмельницький, 2011. С. 215-224.

⁴⁶ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Том третий. Санкт-Петербург, 1902. Часть вторая: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1). С. 197.

⁴⁷ Ibidem.

членів Державної ради, датований листопадом 1857 р. Редакція зауважила, що не може оголосити, кому було адресовано лист, однак подала його повний текст в оригіналі французькою та російськомовний переклад⁴⁸.

Ф. Тютчев характеризував суспільно-політичне становище в імперії за результатами Кримської війни, відзначаючи панування серед освіченої громадськості двох відмінних настроїв. З одного боку, серед значного числа дворян було роздратування станом повсякденної дійсності та, водночас, відразу щодо тих традиційних закостенілих зловживань, що повсякчас супроводжували систему жорсткого централізованого правління в імперії. Проте, з іншого боку, серед багатьох з'явилася «священна довіра щодо чистих, благородних і благодіяльних намірів монарха. Всі впевнені, що ніхто більше нього не страждає від цих виразок Росії і ніхто живіше нього не бажає зцілення»⁴⁹. Інакше кажучи, багато хто вірив, що імператор особисто прихильний до реформування імперії, й неодмінно належні реформи відбудуться. І саме такі настрої у суспільстві, переконував Ф. Тютчев, належить підтримувати і навіть плекати.

Далі він аналізував зміст цензурних заборон, які застосовуються урядом (як єдиний засіб боротьби із небажаними виданнями) та зазначав, що цензурування є лише забороною, але зовсім не керівництвом до дії, і розумно було б не стільки придушувати й обмежувати, як спрямовувати суспільну думку у бажаному для уряду напрямі. Більше того, він повчав, що ті непокірні та принципові люди, що завдають клопоту уряду і на яких так багато скаржаться, насправді, є вкрай цінними, їх треба бачити як позитивний потенціал і вміти використати його. В жодну іншу епоху, писав Ф. Тютчев, не було стільки активних, енергійних, діяльних розумових сил, які тепер залишаються «поза справами» через свою неприлаштованість. Саме серед них з'являються противники влади, але дуже часто саме ці люди були б готові допомогти владі, аби вона виявила бажання залучати їх до своїх справ і рішуче рушила б попереду, на чолі них⁵⁰.

Вказуючи, що особливе занепокоєння уряду викликають закордонні нелегальні видання, а найбільше видання О. Герцена, Ф. Тютчев закликав проаналізувати цю проблему. Так, нелегальні видання мають шалену популярність, вони швидко передаються із рук в руки, вони проникли вже всюди, і їх читають практично всі (окрім лише народних мас, які просто не вміють читати). Але чому так натхненно читають О. Герцена? – ставить запитання Ф. Тютчев, і відповідає, – бо він є виразником свободи суджень. А отже, уряд має дати свободу друку⁵¹. Проте, ця «вільна преса» має бути віддана у «вірні руки». Без сумніву, видавці не матимуть браку ні в талантах, ні в наполегливості, ні в щирих переконаннях, але вони мають бути впевнені, що не викличуть на себе поліційної розправи, а відтак: «За відому долю свободи їм необхідної, і з вдячності за надану підтримку, і з особливого почуття поваги до свого привілейованого становища, таке видання, – писав Ф. Тютчев, – було б зобов'язане мати стриманість та помірність більшу, ніж усі інші в країні»⁵².

⁴⁸ О цензуре в России. Письмо Ф.И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета. *Русский архив*. 1873. № 4. С. 607-631.

⁴⁹ Ibid. С. 621-623.

⁵⁰ Ibid. С. 624.

⁵¹ Ibid. С. 631-632.

⁵² Ibidem.

Окрім такого «ручного надання свободи» певним видавцям (котрі, зрозуміло, в подальшому будуть «формувати належну громадську думку»), не менш важливим другим завданням – на яке вказував Ф. Тютчев, – є необхідність, аби уряд в цілому змінив свою поведінку. Щоб мати моральне панування у суспільстві, уряду потрібно демонструвати власну обізнаність в усіх проблемах, які хвилюють суспільство, а водночас вселяти у свідомість підданих впевненість, що з усіх визначальних питань життя країни, на вищих щаблях уряду існує, якщо і не зовсім готове рішення, то, принаймні, чітко усвідомлене переконання і перелік дій, в усіх своїх частинах погоджений та остаточний. Було б добре, повчав Ф. Тютчев, якби уряд був настільки переконаний у своїх діях, щоб міг виявляти свій вплив, тобто забезпечував проникнення своїх інтересів вглиб народної свідомості. Інакше кажучи, аби уряд не просто проповідував свої інтереси, а зумів би викликати бажання слухати себе і ця пропаганда задля власного успіху не утискала б свободу дискусій, а навпаки – «була б на стільки серйозною і щирою, на скільки стан країни може це дозволити»⁵³.

Тобто, Ф. Тютчев по суті пропонував у політиці царату вдатися до методів, які імітували би відкритість влади до вимог громадськості. Саме такі відносини (на середину XIX ст.) були головною прикметою суспільного життя в країнах Європи, і російська громадськість на той час також вимагала подібних змін. Більше того, царизм, усвідомлюючи втрату свого авторитету після Кримської війни, розпочав підготовку до реформ (найпершою з яких стала Селянська 1861 р). Тож Ф. Тютчев, як митець, образно охарактеризував цей час: «Потрібно всім, як суспільству, так і уряду, постійно говорити та повторювати собі, що доля Росії уподібнилася кораблю, який сів на мілину і він жодними зусиллями екіпажу не може бути зрушений з місця, і лишень самі хвилі народного життя в змозі підняти його і пустити в плавання»⁵⁴.

Вказані Ф. Тютчевим ідеї відразу знайшли реалізацію у рішеннях імперської влади. Про це довідуємося із протоколів роботи Комітету міністрів, які були ще на початку XX ст. опубліковані істориком Сергієм Середоніним. Розглянувши наприкінці 1858 р. проблему цензурування та зваживши на застереження графа В. Панина, Комітет міністрів запропонував сприяти створенню спеціального органу, діяльність якого була б спрямована на те, щоб «через журнальні публікації впливати на свідомість читачів» (у документі сказано: «готувати уми»), аби вони прихильно сприймали усі урядові дії; а також «спрямовувати роботу нових періодичних видань на підтримку обговорення усіх суспільно-значимих проблем в інтересах уряду та загальнодержавної мети»⁵⁵.

Далі, Комітет міністрів визначив, що керівництво таким органом можна довірити лише особам, які не викликають підозр у вірності государю імператору. Водночас вказувалося, що Його Величність погодився з такою ініціативою і дозволив: 1) особам, які спрямовуватимуть роботу видань можна перебувати поза залежністю від міністрів; 2) для успіху дій, вони повинні знати про напрями, за якими міністри мають слідувати у своїх справах; 3) ці особи мають постійно обмінюватися інформацією з міністрами (задля швидкого узгодження можливих

⁵³ Ibid. С. 627-628.

⁵⁴ Ibid. С. 626-627.

⁵⁵ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. Том третий. Санкт-Петербург, 1902. Часть вторая. С. 197.

непорозуміння), а водночас контактувати із редакторами найбільш відомих часописів і найбільш знаними авторами, впливаючи на них не силою офіційної суворості, а методами переконань і заохочень, а отже, набуваючи, таким чином, морального впливу на них; 4) їм надається право доручати різним особам написання статей в інтересах уряду і, в такому випадку, робити запити (якщо вважатимуть за потрібне) на винагороду відповідному автору за його літературну працю; 5) поза розпорядженнями цензури, ці особи, якщо вважатимуть за потрібне, передають свої зауваження щодо загального поступу літератури безпосередньо міністру народної освіти (на той час, саме останньому підпорядкована була цензура). Можливі зіткнення з цензурою вирішуються тим самим міністром⁵⁶.

Таким чином, у Російській імперії на межі 1857-1858 рр., за згодою особисто царя, було вирішено дозволити «вільні дискусії» щодо проблем, які непокоїли освічену громадськість, але такі «дискусії» могли відбуватися на сторінках видань, під контролем «особливих людей», які користувалися «довірою» царського двору. Отож, зміст усіх важливих для суспільства обговорень, чи то дискусій, по суті, «диригувався» людьми «обізнаними» в якому напрямі ті «дискусії» належить спрямовувати.

На жаль, не виявлено джерел, які б дозволили безпосередньо розкрити хід практичної реалізації такого рішення Комітету міністрів. Так само, можна лише здогадуватися, хто ті люди, що керували справою спрямування публіцистики та літератури у «належному» напрямі. Однак, насправді, аналізуючи публіцистику наступних років, бачимо, що зміст розмірковувань над проблемами Росії на сторінках російських часописів, а відтак і настрої громадськості, рішуче почали змінюватися, а із середини 1862 р. все в Росії цілком повернулося на довоєнні (до Кримської війни) псевдопатріотичні позиції захисту інтересів вітчизни-імперії.

Найзручнішою темою для імперської влади, аби переключити увагу підданих із внутрішніх проблем і припинити потік невдоволень станом життя у Росії – стало так зване польське питання. Необхідність появи такої політичної теми було зумовлено зростаючим напруженням серед освіченої громадськості, оскільки усі розуміли потребу рішучих реформ в імперії, а тим часом реальних змін відбувалося дуже мало. Князь П. Долгоруков писав у вересні 1860 р.: «Ось уже шостий рік Олександр Миколайович на престолі. А чи багато зроблено? Менше, ніж можна було б зробити за іншого способу правління. Влада самодержавства безглуздо-безмежна, занадто неохопна як для однієї людини... Цар умовний самодержець, бо абсолютно безсилий змусити чиновників виконувати видані ним закони. Вся влада перебуває в руках чиновницької орди, яка грабує і збиткується... Без свободи в державі, без конституції – немає жодної можливості мирного виходу з тієї невлаштованості, з того хаосу, в якому нині Росія перебуває»⁵⁷.

Відповідно, польська активна громадськість, не спостерігаючи будь-яких рухів у напрямі задоволення своїх вимог, почала вдаватися до рішучіших дій. Натомість, імперська влада, попри усі розмови щодо необхідності реформування системи правління, поверталася до традиційних методів насильницького урядування. У червні та листопаді 1860 р. у Варшаві відбулися перші патріотичні маніфестації; в

⁵⁶ Ibid. С. 198.

⁵⁷ Програма журналу. *Будущность*. 1860. № 1. 15 Сентября. С. 2.

лютому та квітні 1861 р. – нові маніфестації вже були розстріляні російськими військами. З жовтня 1861 р. в Царстві Польському було запроваджено військовий стан, який забороняв будь-які збори і демонстрації та впроваджував поліційну годину⁵⁸. М. Погодін, у Посланні полякам писав тоді: «Як же ви не зрозуміли, що ваша доля майже так само близька для переповненого любов'ю серця Государя, як і наша! Чекаючи довше, чому не почекали ще трішки?...»⁵⁹. Однак, тоді ж таки, у жовтні 1861 р. поляки провели знаковий в історії польсько-російсько-українських відносин з'їзд в Городло, де було прийняте рішення, що метою їхньої боротьби є відновлення польської держави в кордонах до 1772 р.⁶⁰ (тобто включно із землями Українського Правобережжя, Білорусі та Литви). Ця подія стала трагічним поворотом у ставленні до польської справи, як офіційної влади імперії, так і усієї, так званої, громадськості Росії.

Рішення в Городло сприйняте було в Росії як зухвалий замах на суто «російську власність». За таких обставин, будь-які розмови українців про свої національні потреби лише поглиблювали російські обурення вдвічі. (Нагадаймо, на той час вже діяла мережа недільних шкіл із українською мовою, у низці міст створені були українські громади, видавався український часопис «Основа»). Тож прагнення поляків відродити свою національну державу, а водночас, діяльність українців, спрямована на розвиток власної національної самобутності – обумовили справжнє жахання стурбованих російських «патріотів», які в тих діях побачили не просто загрозу цілісності імперії, а зазіхання на «саме російське національне тіло»⁶¹. Тож у подальшому, уся російська публіцистика запрацювала в напрямі пробудження віддано-патріотичних почуттів і на захист недоторканості кордонів імперії-вітчизни. Від колишнього полонофільства не залишилося жодного сліду. А настрої російської громадськості, спрямовані на очікування реформ у системі правління імперією, змінилися тотальною націоналістично-шовіністичною реакцією.

У той же час російська преса почала залякувати, що «безлад», який коїться у Варшаві, загрожує поширитися на усю імперію. Більше того, на сторінках друкованих видань вигідно скористалися пожежами, що спалахнули у травні 1862 р. в Петербурзі. Насправді, це явище було традиційно-щорічним. Проте, того року, проурядова преса звинуватила у петербурзьких підпалах студентів-«нігілістів», які начебто бажали розпалити пожежу в усій Росії, подібно до Польщі⁶². Нагадаймо, саме у 1862 р. в журналі «Русский вестник» було вперше опубліковано роман Івана Тургенєва «Отцы и дети», звідки й набуло поширення поняття «нігілізм».

Правдоподібність звинувачень студентів-«нігілістів», а відтак страх і тривожні настрої поширювалися також на рівні чуток і побутових розмов та

⁵⁸ Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 326-327.

⁵⁹ Погодин М.П. Послание к полякам. *Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний.* 1831-1867. Москва, 1868. С. 66.

⁶⁰ Держархів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 228 «Канцелярія Подільського губернатора». Оп. 1. Спр. 3307 «Предписание Киевского военного, Подольского и Вольнского генерал-губернатора, переписка с земскими исправниками, городничими о принятии мер против распространения нелегальной литературы». Арк. 13-14 зв.

⁶¹ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Издат-во «Алетейя», 2000. С. 40.

⁶² Прокламации 60-х годов. *Былое. Журнал, издаваемый за границую под редакцией В.Л. Бурцева.* Ростов на-Дону, 1906. Выпуск II. С. 126, 130, 133.

обумовлювалися появою тоді ж нелегальних прокламацій «Великорос», підготовлених таємною організацією «Земля і воля» (щойно створеною у 1861 р.). Сама ж прокламація закликала: «Уряд нічого не здатен розуміти, він тупий і відсталий, він веде Росію до Пугачовщини. Треба освіченим класам взяти в свої руки ведення справ із рук бездарного уряду, щоб врятувати народ від катувань, якщо суспільство не зробить цього, воно саме піддане буде терору, тому що уряд через свою неспроможність вести національні справи розумним чином вдається до необхідності застосування системи утисків. Якщо освічені класи відчують себе безсилими, не матимуть рішучості приборкати уряд і керувати ним, тоді патріоти будуть вимушені закликати народ до справи»⁶³. Зміст такої прокламації викликав серед обивателів цілком протилежні настрої від того, на що сподівалися землевольці. Михайло Лемке, як сучасник тих подій, засвідчив: «Вперше з 1855 р. зазвучали вигуки: “Назад!”, “Досить!”, “Та куди ж ми йдемо!”. У суспільстві переважали реакційні настрої; половина людей, ще вчора ліберальних, сьогодні стали вкрай радикальними, кожен дивувався, чому не забороняють того або іншого»⁶⁴.

Насправді, сукупність вказаних подій зламала серед російської громадськості реформаторські настрої й саме влітку 1862 р. влада імперії повернулася до традиційної своєї репресивної тактики дій, і тепер це цілком підтримувалося більшістю росіян. Щонайперше, почалися переслідування усіх, хто міг би мати зв'язки із нелегальними виданнями, й зокрема з О. Герценом. Під гаслом боротьби проти прокламацій та їхніх поширювачів – неблагонадійних людей – 12 червня 1862 р. Міністерством внутрішніх справ було закрито всі недільні школи. Також було призупинено роботу низки «неблагонадійних» видань, як-то «Современник» і «Русское слово», згорнуто діяльність «Основи»⁶⁵.

Радикальна зміна настроїв російської громадськості найбільшою мірою відбувалася під впливом публіцистики, де активно почали поширювати ідеї «порятунка вітчизни, яка в небезпеці». Найбільш галасливим патріотом, захисником імперії зарекомендував себе редактор газети «Московские ведомости» Михайло Катков. Ще у 1858 р. він фігурував у списку московського генерал-губернатора графа Арсенія Закревського як неблагонадійний – «західник» і видавець журналу «Русский вестник»⁶⁶. Проте, вже з початку 1860-х років М. Катков перетворився у запеклого шовініста. Він став майстром державно-націоналістичної демагогії, й особливо люто чорнив усі сторони боротьби поляків і розпалював найтемнішу, найпримітивнішу, інстинктивну злість у російському суспільстві до всіх як реальних, так і ймовірних (власне, вигаданих) «ворогів Росії».

Залякуючи загрозою розчленування вітчизни-імперії, М. Катков пропагував думку, що врятувати Росію можна лише найжорстокіше придушивши Польське повстання⁶⁷ (яке розпочалося у січні 1863 р.) Сучасник тих подій Борис Чичерін у своїх «Спогадах» писав про М. Каткова, що ніхто не вмів так сваритися, як він.

⁶³ ДАХМО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3307. Арк. 2-2зв.

⁶⁴ Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов. Санкт-Петербург: Типо-литография «Герольд», 1904. С. 157.

⁶⁵ Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти... С. 253-256.

⁶⁶ Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов... С. 7-8.

⁶⁷ Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия. Ленинград: Издат. Ленингр. ун-та, 1957. С. 246-247.

М. Катков мав у тому великий успіх, бо не соромився нічого. У нього було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають, перед цим відступали: «Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася в зміст друкованого слова, це діяло тим більш вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям»⁶⁸.

Важливими для розуміння поведінки М. Каткова є застереження його біографа С. Неведенського, який писав: «Вихідною точкою Каткова була думка про те, що із відновленням Польщі Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра Великого. Між тим значення великої європейської держави є для Росії питанням життя та смерті»⁶⁹.

На хвилі міжнародного становища після Кримської війни, М. Катков вправно змальовував ворожим щодо Російської імперії цілий світ, що її оточував, але персоніфікованим втіленням, самим осередком ворожості виступала Польща. Відповідно, він прагнув викликати у своїх читачів переконання у необхідності повного підкорення поляків: «Залишати за Польщею яку б то не було політичну особливість – значило б марно викликати у польській національності нездійсненні надії на відновлення Польського королівства і тим ставити її [польську націю – *Авт.*] у ворожі відносини до Росії, робити її смертельним нашим ворогом і закладати в майбутньому можливість нових повстань, нових кровопролитів»⁷⁰.

Жодних політичних поступок Польщі – стверджував М. Катков – не можна робити, тільки повне, безапеляційне панування Росії: «У питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення та яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир'я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи навіжений... тут мова йде не про польські основи та переконання. Це давня «зважена долею» суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна із них відмовилася від політичної самостійності⁷¹. В іншій публікації у «Московских ведомостях» він стверджував: «У теперішній час усяке відверте догодження національним почуттям у Царстві польському стане смертю і для Польщі, і для Росії»⁷².

Отже, М. Катков публічно закликав все російське суспільство усвідомити себе єдністю, на кшталт нації, яка має стати у боротьбі із поляками (іншою нацією) на захист самої себе та своєї держави, якою є єдина-неділима Російська імперія: «Або Польща, або Росія – угоди бути не може... або Росія, або Польща – середини немає. Повинні ж ми, нарешті, зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм з польським. Найменша поступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої, ...або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або рускій має примиритися з думкою про

⁶⁸ Чичерин Б.Н. Воспоминания. Москва: АСТ-Минск: Харвест, 2001. С. 201.

⁶⁹ Неведенский С. Катков и его время. Санкт-Петербург, 1888. С. 182.

⁷⁰ Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи. [Выпуск первый]. Москва, 1887. С. 56.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Катков М.Н. Польский вопрос в Западном крае может быть разрешен только раскрытием нашей силы. Собрание передовых статей Московских ведомостей 1863 года. Москва, 1897. С. 177.

припинення політичного існування Росії»⁷³ – так М. Катков писав у лютнево-березневному числі «Русского вестника» за 1863 р.

Подібні, загарбницько-імперські ідеї висловлював у той же час М. Погодін: «Як Польща не може, покладаючись на розум, бажати відділитися від Росії, так і Росія не може, якщо по-розумному, віддалити її від себе, якби і хотіла. ...Польща буде, як була і до розділів, гніздилищем усіх ворожих до Росії замислів, – і повториться стара історія, з колишнім проливанням крові, з третім взяттям Варшави, Волі і Праги»⁷⁴

Однак, тоді ж з'явилися публікації, що вдавалися аж до брутальних методів звинувачень і демонізації поляків. У травні 1863 р. в слов'янофільській газеті «День» один із очільників та ідеологів слов'янофільства Юрій Самарін писав: «Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні, в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб'є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні»⁷⁵.

Ідейні переконання авторитетних публіцистів та їх вміння засобами слова справити враження на читача, розбурхати його емоційний стан – знаходили бажану підтримку в російському суспільстві. Як наслідок, вчорашні супротивники – західники та слов'янофіли – єдиним фронтом взялися формувати загальноросійську, проімперську силу спротиву «ворогам». З метою такої всенародної консолідації, М. Катков, разом із М. Погодіним, І. Аксаковим і С. Соловйовим, взялися організувати написання «Адрес» (звернень) на ім'я царя від нібито різних громад та об'єднань Росії. У березні-квітні 1863 р. з'явилися «Адреси» від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від Московського університету тощо⁷⁶.

Про досягнення мети патріотів-імперців, засвідчив у своєму щоденнику Олександр Нікітенко. Запис 9 квітня 1863 р.: «В неділю, на площі біля Зимового палацу була величезна маніфестація. Незліченний натовп народу зібрався перед балконом, що виходить до Адміралтейства, і підняв страшенне «ура», таке, що государ вийшов, нарешті, на балкон. Натовп зустрів його із надзвичайним захопленням. Народ просив показатися також царицю. Вона з'явилася на балконі – таке ж піднесення і радісні вигуки»⁷⁷. Запис 19 квітня: «У Москві 17-го був неймовірний народний ентузіазм. Народ витребував, щоб молебень був відправлений на площі проти вікон тих кімнат палацу, де народився государ. Народ впав на коліна і молився за Росію і государя з глибоким почуттям. Очевидці кажуть, що це було видовище чудове і зворушливе»⁷⁸.

⁷³ Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу... С. 85.

⁷⁴ Погодин М.П. Польский вопрос. *Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний*. 1831-1867. Москва, 1868. С. 95.

⁷⁵ Нольде Б.Э. Юрий Самарин и его время. Париж: YMCA-Press, 1978. С. 151.

⁷⁶ Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия... С. 253.

⁷⁷ Никитенко А.В. *Дневник: в трех томах* [под. общ. ред. Н.Л. Бродского, Ф.В. Гладкова и др.]. Ленинград: Гос. изд. худ. лит.-ры, 1955. Т. 2: 1858-1865. С. 324.

⁷⁸ Ibid. С. 326.

Додатковим подразником для масового вибуху галасу російських «патріотів» у публіцистиці початку 1860-х років став зовнішньополітичний чинник. Нагадаймо, що за наслідками Паризького миру Росія втратила свій авторитет і міжнародний вплив. До того ж, устрій самодержавства продовжував у колах європейської громадськості сприйматися як архаїчний пережиток східного деспотизму. А тим часом, на середину XIX ст. у Франції, Великобританії, Пруссії, й навіть Австрійській імперії, політика влади вже узгоджувалася із настроями громадської думки, і таким чином набувала ознак політики національних інтересів. Більше того, певні свої зовнішньополітичні кроки уряди європейських країн могли пояснювати (обумовлювати, відстоювати) як дії, до яких їх «змушує» громадська думка. Тож політика європейських держав тепер вже не могла проводитися без врахування настроїв і вподобань, які панували у громадських колах. За таких умов польська проблема в європейській міжнародній політиці середини XIX ст. стала своєрідною «розмінною монетою».

Після Кримської кампанії лідерство в європейській політиці на певний час захопила Франція. Щоб і далі посилювати свої впливи, Наполеон III потребував союзника і, звісно, що найзручнішим для нього партнером сприймалася безамбітна на той час Росія. Однак громадська думка Франції надзвичайно підтримувала поляків (тобто, головного «ворога» росіян), й уряди обох держав ніяк не могли цього ігнорувати, тож вже найперші кроки зближення Франції та Росії були ускладнені такою обставиною.

Водночас, зближення Франції із Росією не могло задовольнити жодну з інших впливових європейських держав, тож кожна з них діяла, аби зашкодити порушенню встановленої рівноваги сил, а проблема Польщі стала зручним засобом для такої мети. Англія через пресу підтримувала як у себе, так і у Франції збурення громадськості через страждання поляків і вимагала від Наполеона III рішучіше домагатися від Росії задоволення їхніх прав. Пруссія, навпаки (попри неприязнь її громадськості до царату), через свого посла у Петербурзі Отто фон Бісмарка спонукала в жодному разі не йти на поступки зухвалим полякам, і навіть пропонувала військову допомогу в їхньому приборканні. Австрійська імперія намагалася зберігати нейтралітет, схиляючись то на бік Франції, то на бік Росії⁷⁹.

Ця складна європейська дипломатія, з вимогами до самодержавства задовольнити прагнення поляків, досягла свого апогею з початком кровопролиття у повстанні 1863 р. Громадськість низки європейських країн домоглася від своїх урядів виступити з офіційними заявами проти жорстоких антипольських дій російської влади. Відповідно, 2 квітня та 15 червня 1863 р. послы Англії та Франції, а також повірений у справах Австрії, вручали міністру зовнішніх справ Росії графу О. Горчакову депеші від своїх урядів із ультимативними вимогами про припинення військових дій, встановлення миру та задоволення законних вимог поляків⁸⁰.

Проте, особисто О. Горчаков на той час вже добре розумів, що такі дії європейських урядів є блефуючими. Бо насправді, існуючі між ними протиріччя

⁷⁹ Дебидур Антонэн. Дипломатическая история Европы: От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878) [пер. с фр. В.О. Броуна]. Москва: Гос. изд-во иност. литер., 1947. Т. 2: Революция. С. 229-235; Тэйлор Алан Джон Персиваль. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 [пер. с англ. А.О. Зелениной и Д.Э. Куниной, вступ. стат. и редакц. М.Н. Машкина]. Москва: Изд-во иност. литер., 1958. С. 159-173.

⁸⁰ Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия... С. 229, 288.

ніяк не дозволять їм об'єднатися та розпочати війну з Росією, задля відновлення Польщі. Це підтверджувала навіть та реальність, що Англія, Франція й Австрійська імперія не змогли погодити свої вимоги, і подати спільний документ, ні у квітні, ні в червні. Кожен із урядів виставляв до Росії окремо свої домагання, що різнилися між собою⁸¹.

Цей чинник імітованого (як бачимо, по-суті) зовнішньополітичного тиску на уряд імперії також уміло був використаний російською «патріотичною» публіцистикою. Власне, «підігрівання» нею уявної загрози, що буцімто європейські держави готуються збройно відстоювати інтереси поляків – прискорили та посилили гуртування всіх власне російських політичних сил імперії навколо царського трону.

Особливе невдоволення російської громадськості викликала сама лише (розбурхана публіцистикою) уява можливого повторення приниження Росії через коаліційний виступ проти неї західних держав. Вимоги останніх щодо Польщі видавалися росіянам неприпустимою наругою над їхньою гідністю, а отже, це стало надзвичайно потужним фактором консолідації. Західник-«ліберал» Костянтин Кавелін у гніві та роздратуванні, викликаних ультимативністю заяв французів та англійців, у червні 1863 р. писав баронесі Едіті Раден: «У мене печінка повертається в бок від оскаженіння та гніву. Тут не може бути двох думок і почуттів! Тут я був би готовий хоч ким – солдатом, барабанщиком, фурлейтом, полковим чи ротним писарем – словом, чим хочете, брати участь у спільній справі...»⁸².

На хвилі радикалізму настроїв, з особливим піднесенням російська громадськість зустріла призначення генерал-губернатором Північно-Західного краю графа Михайла Муравйова, який з часів ще першого Польського повстання мав репутацію сатрапа й отримав прізвисько «вішатель». «Ліберал» Олександр Кошелєв приєднався до хору захопленого вітання цього призначення, зі словами схвального задоволення від найперших антипольських жорстких репресій генерал-губернатора: «А Муравйов хвацький, вішає і розстрілює! Дай йому бог здоров'я» – писав він М. Погодіну⁸³. «Муравйов протягом 1863 р. став ледве не легендарною особою, – констатував Євген Феоктистов, – заслуги його у справі приборкання польського заколоту були настільки важливі, що переважна більшість публіки вимовляла його ім'я із благоговінням»⁸⁴. У листопаді 1863 р. до дня народження М. Муравйова петербурзький *beau monde*, писав Михайло Лемке, надіслав йому ікону із колективними вітаннями та подяками⁸⁵. Публічно вітав М. Муравйова також і митрополит московський Філарет, який у відкритому листі писав: «Ваше призначення є вже поразкою ворогів вітчизни, ваше ім'я – перемога»⁸⁶.

⁸¹ Ibid. С. 218, 227-229.

⁸² Корсаков Д.А. Из жизни К.Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862-1864 гг. (по его переписке в это время). *Русская мысль*. 1899. Книга XI. С. 19.

⁸³ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина: [в 22 кн.]. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1906. Книга 20. С. 186.

⁸⁴ Феоктистов Е. За кулисами политики и литературы (1848-1896). Воспоминания Москва: Новости, 1991. С. 159.

⁸⁵ Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов. Санкт-Петербург: Типо-литография «Герольд», 1904. С. 287.

⁸⁶ Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863-1866. *Русская старина*. 1882. Ноябрь. С. 405.

Таким чином, документально засвідчені ідеї Ф.Тютчева та В.Паніна (виголошені у 1857-1858 рр.), як бачимо, знайшли свою реалізацію. «Правильно зорієнтовані» видання та «патріотична» публіцистика виконали належну роботу. Як наслідок – російську громадськість було повернуто на позиції вірності та відданості самодержавству в його боротьбі з чисельними ворогами імперії (нігілістами, поляками, українофілами).

Щодо літературної якості цих новоявлених тенденцій у російській публіцистиці, заслуговує уваги оціночний відгук І.Тургенєва, котрий у листі до літературного критика Павла Анненкова у серпні 1861 р. писав: «Читаю я мало, і те, що мені трапляється в російських журналах, не дуже здатне спонукати до такої практики. Стався якийсь наплив бездарних і завзятих семінаристів – і з'явилася нова, гавкаюча і рикаюча література. Що із цього вийде – невідомо, але ось і ми стали старим поколінням, нерозуміючим нових справ, і нових слів»⁸⁷. В іншому листі тому ж адресату, він висловився ще жорсткіше щодо тогочасної журналістики: «Описаний вами моральний стан Петербурзького життя можна сприйняти як керівництво. Розмірковуючи про нього, починаєш розуміти, як у тварині, що розкладається, зароджуються черви. Старий порядок розвалюється, і народжені, через бродіння гнілі – виповзають на світ Божий різні гниди, в обличчях яких, на жаль, дуже часто впізнаємо своїх знайомих...»⁸⁸.

У такий спосіб, засобами нищівних звинувачень, неприхованої нетерпимості та злоби, і навіть брутальної лайки – «реформована» російська публіцистика сформувала серед громадськості атмосферу страху перед «ворогами, що загрожують вітчизні». А водночас, тим самим, цілковито було завуалювано та кинуту у забуття всі невдоволення та претензії, що тільки-но роком-двома раніше адресувалися імперській владі. Відтак, самодержавство цілковито відновило свій авторитет єдиної, надійної, консолідуючої сили, і саме до нього тепер тулилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі політичні сили російського суспільства (навіть, попри свою, здавалося б, ідеологічну розбіжність) – західники, слов'янофіли, патріоти-«охоронці». Всі вони виступали уже згуртованим табором захисників кордонів вітчизни-імперії.

Цей досвід гуртування власних підданих, перед загрозою зовнішніх ворогів (реальних, чи вдаваних – байдуже), вже ніколи у подальшому не ігнорувався російськими правлячими елітами. Лише до цієї технології пізніше було додано не менш важливу та дієву деталь – віднаходити також протиріччя всередині тих суспільств, які оголошувалися «ворожими», і всіляко ті виявлені протиріччя плекати та поглиблювати⁸⁹.

З часу тих подій минуло понад півтора століття. Проте, і настрої, і емоції, засоби й інструменти, якими Російська імперія вирішувала питання власної «історичної значимості у світі», в очах своїх підданих – згодом продовжилися й у наступних епохах, і навіть упізнаються в сучасній Росії. Після розвалу Російської імперії, тема «ворогів народу», як внутрішніх (куркулів і буржуїв, контрреволюціонерів і шкідників), так і зовнішніх (імперіалістів світу) – також забезпечила консолідацію «радянської спільноти» у боротьбі за впливовість у світовій політиці. Зрештою й

⁸⁷ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина. Санкт-Петербург, 1904. Книга 18. С. 484.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Земський Ю., Тригуб О. Польська проблема у російській консервативній політичній думці середини XIX ст. *Przeгляд Wschodnioeuropejski*. 2021. № XII/1. S. 11-19.

тепер, після розвалу Радянської імперії, теперішня російська політична еліта знову, задля досягнення статусу геополітичної першості у сфері міжнародних відносин, не здатна була запропонувати нічого іншого, окрім лише, як інформаційним пресингом згуртувати різноетнічну спільноту росіян ідеєю «святості руского міра», що «покликаний долею» боротися з «ворожим Заходом», котрий, нібито, загрожує самому існуванню Росії. Отож, як зміст «псевдонаціональної ідеї», так і технології її реалізації, попри перебіг часу, у російській політиці залишаються сталими.

REFERENCES

- Adamczewski, P.** (2018). Russia and the Caucasus in the Polish Ethnopolitical Myth. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 88, 405-412. DOI: 10.1134/S1019331618040093 [in English].
- Bakunin, M.A.** (1962). Russkim, polskim i vsem slavianskim družiam [To Russian, Polish and all Slavic friends]. *Kolokol, list 122/123, 15 fevralia 1862 g. Kolokol*. Moskva, p. 1022 [in Russian].
- Barsukov, N.** (1888-1910). *Zhizn i trudy M.P. Pogodina* [Life and works of M.P. Pogodin]. Sankt-Peterburg: Tipografiiia M.M. Stasiulevicha [in Russian].
- BBC NEWS** (2022, June 10). Путін порівняв себе з Петром I. Чому це розцінили як зізнання в загарбанні України [Putin compared himself to Peter I. Why was this seen as a confession of the annexation of Ukraine]. *BBC NEWS*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61757187> [in Ukrainian].
- Burtsev, V.L. (Ed.)**. (1906). Proklamatsii 60-kh godov [Proclamations of the 60s]. *Byloe*, 2, 126-133 [in Russian].
- Chernyshevskii, N.G.** (1950). Natsionalnaia bestaktnost [National faux pas]. In *Polnoe sobranie sochinenii v 15 tomakh. T. VII: Stati i retsenzii. 1860-1861*, (pp. 775-793). Moskva: Goslitizdat [in Russian].
- Chernyshevskii, N.G.** (1950). Novye periodicheskie izdaniia. Osnova, 1861, № 1 [New periodicals. Osnova, 1861, No. 1]. In *Polnoe sobranie sochinenii v 15 tomakh. T. VII: Stati i retsenzii. 1860-1861*, (pp. 934-948). Moskva: Goslitizdat [in Russian].
- Chicherin, B.N.** (2001). *Vospominaniia* [Memories]. Moskva-Minsk [in Russian].
- Debidur, A.** (1947). *Diplomaticheskaiia istoriia Evropy: ot Venskogo do Berlinskogo kongressa (1814-1878)* [Diplomatic History of Europe: From the Congress of Vienna to the Berlin Congress (1814-1878)]. Vol. 2: Revoliutsiia. Moskva [in Russian].
- Delvig, A.I.** (1930). *Polveka russkoi zhizni. Vospominaniia A.I. Delviga. 1820-1870* [Half a century of Russian life. Memoirs of A.I. Delvig. 1820-1870] Moskva-Leningrad [in Russian].
- Feoktistov, E.** (1991). *Za kulisami politiki i literatury (1848-1896). Vospominaniia* [Behind the Scenes of Politics and Literature (1848-1896). Memoirs]. Moskva: Novosti [in Russian].
- Firsov, S.L. (Ed.)**. (1996). *Pobedonostsev: pro et contra* [Pobedonostsev: pro et contra]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Gertsen, A.I. & Ogarev, N.P. (Ed.)**. (1962). *Kolokol* [Bell]. Newspaper of A.I. Gerzen and N.P. Ogarev. Moscow [in Russian].
- Głębocki, H.** (2006). Irredenta polska a "kresy" imperium. Powstanie Styczniowe (1863-1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich "okrain". In **Nowak, Andrzej (Ed.)**. *Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana*. Kraków, pp. 306-350 [in Poland].
- Katkov, M.N.** (1897). *Polskii vopros v Zapadnom krae mozhет byt razreshen tolko raskrytiem nashei sily. Sobranie peredovykh statei Moskovskikh vedomostei 1863 goda* [The Polish question in the Western Territory can only be resolved by revealing our strength. Collection of leading articles of the 'Moscovskie Vedomosti']. Moskva [in Russian].
- Katkov, M.N.** (1887). *1863 god. Sobranie statei po Polskomu voprosu, pomeshchavshikhsia v Moskovskikh vedomostiakh, Russkom vestnike i Sovremennoi letopisi (vypusk pervyi)* [1863. Collection of articles on the Polish question, placed in the 'Moskovskie Vedomosti', 'Russkiy vestnik' and 'Sovremennaya letopis' (Issue One)]. Moskva [in Russian].
- Kornilov, A.A.** (1909). *Obshchestvennoe dvizhenie pri Aleksandre II (1855-1881). Istoricheskie ocherki* [Social movement under Alexander II (1855-1881). Historical essays]. Moskva [in Russian].
- Korsakov, D.A.** (1899). Iz zhizni K.D. Kavelina vo Frantsii i Germanii v 1862-1864 gg. (po ego perepiske v eto vremia) [From the life of K.D. Kavelin in France and Germany in 1862-1864 (according to his correspondence at that time)]. *Russkaia mysl*, XI, 1-20 [in Russian].

- Kostomarov, N.** (1861). Dve russkie narodnosti (Pismo k redaktoru) [Two Russian nationalities (Letter to the Editor)]. *Osnova, Mart, XVI*, 33-80 [in Russian].
- Lemke, M.** (1904). *Epokha tsenzurnykh reform 1859-1865 godov* [The era of censorship reforms. 1859-1865]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Lieven, D.** (2005). Imperiia, istoriia i sovremennyi mirovoi poriadok [Empire, History and the Modern World Order]. *Ab imperio, 1*, 75-116. DOI: 10.1353/imp.2005.0035 [in Russian].
- Miller, A.I.** (2000). "Ukrainskii vopros" v politike vlastei i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.) ["The Ukrainian Question" in the Politics of the Authorities and Russian Public Opinion (second half of the 19th century)]. Sankt-Peterburg: Aleteiia [in Russian].
- Nevedenskii, S.** (1888). *Katkov i ego vremia* [Katkov and his time]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Nikitenko, A.V.** (1955). *Dnevnik* [Diary]. Vol. 2: 1858-1865. Leningrad [in Russian].
- Nolde, B.E.** (1978). *Yurii Samarin i ego vremia* [Yuri Samarin and his time]. Parizh: YMCA-Press [in Russian].
- Nowak, W.** (2005). Terror wobec ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych stosowany przez oddziały i żandarmerię powstańczą w latach 1863-1864. In **Caban, Wiesław & Śliwowska, Wiktoria** (Eds.). *Powstanie Styczniowe 1863-1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja*. Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej, pp. 41-54 [in Poland].
- Muraviev, M.N.** (1882). Zapiski ego ob upravlennii Severo-Zapadnym kraem i ob usmirenii v nem miatezha. 1863-1866 [His notes on the management of the North-Western Territory and the suppression of the rebellion in it. 1863-1866]. *Russkaia starina*, Noiabr, 405 [in Russian].
- Pipes, R.** (1993). *Rossiia pri starom rezhime* [Russia under the Old Regime]. Moskva: "Nezavisimaia gazeta" [in Russian].
- Panteleev, L.F.** (1958). *Vospominaniia* [Memories]. Moskva [in Russian].
- Petukhova, A.** (2010). "Skazhi mne, kto tvoi vrag...": "antifinliandskii diskurs" v prostranstve obshchestvenno-politicheskoi kommunikatsii Rossiiskoi imperii kontsa XIX – nachala XX vv. ["Tell me who your enemy is...": "antipinsky discourse" in the space of social-political communications of the Russian empire of late XIX – early XX centuries]. *Ab imperio, 3*, 195-226. DOI: 10.1353/imp.2010.0072 [in Russian].
- Pearson, R.** (2003). Privilegii, prava i russifikatsiia [Privileges, Rights, and Russification]. *Ab imperio, 3*, 35-56. DOI: 10.1353/imp.2003.0045 [in Russian].
- Pivovarov, Yu.S.** (2006). *Russkaia politika v ee istoricheskom i kulturnom otnosheniakh* [Russian politics in its historical and cultural relations]. Moskva [in Russian].
- Pogodin, M.P.** (1868). *Polskii vopros* [The Polish Question]. In *Sobranie rassuzhdenii, zapisok i zamechani. 1831-1867*. Moskva, pp. 77-98 [in Russian].
- Revunenkov, V.G.** (1957). *Polskoe vosstanie 1863 g. i evropeiskaia diplomatiia* [The Polish uprising of 1863 and European diplomacy]. Leningrad [in Russian].
- Sakulin, P.N.** (2001). *Russkaia literatura 60-kh godov. Istoriia Rossii v XIX veke: Epokha reform* [Russian literature of the 1860s. History of Russia in the 19th century: the era of reforms]. Moskva [in Russian].
- Seniavskaia, E.S.** (2006). *Protivniki Rossii v voynakh XX veka: Evoliutsiia "obraza vraga" v soznanii armii i obshchestva* [Opponents of Russia in the wars of the 20th century: the evolution of the "image of enemy" in the minds of the army and society]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
- Seredonin, S.M.** (1902). *Istoricheskii obzor deiatelnosti Komiteta ministrov* [Historical overview of the activities of the Committee of Ministers]. Vol. 3 (2). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Suny, R.** (2001). Imperiia kak ona est: imperskaia Rossiia, "natsionalnoe" samosoznanie i teorii imperii [Empire As It Is: Imperial Russia, "National" Self-Consciousness, and Theories of Empire]. *Ab imperio, 1/2*, 9-72. DOI: 10.1353/imp.2001.0021 [in Russian].
- Taylor, Alan John Percivale** (1958). *Borba za gospodstvo v Evrope. 1848-1918* [The Struggle for Mastery in Europe. 1848-1918]. Moskva [in Russian].
- Tchoudinov, A.** (2012). L'image de l'ennemi dans l'imaginaire collectif du menu peuple russe en 1812. *Annales historiques de la Révolution Française*. Juillet-septembre, pp. 117-126. DOI: 10.4000/ahrf.12614 [in French].
- Tiutchev, F.I.** (1873). O tsenzure v Rossii. Pismo F.I. Tiutcheva k odnomu iz chlenov Gosudarstvennogo Soveta [About censorship in Russia. Letter from F. I. Tyutchev to one of the members of the State Council]. *Russkii arkhiv, 4*, 607-631 [in Russian].
- Ulyanov, P.V.** (2021). Ideia "edinstva slavian" v rossiiskoi propagande vo vremia Pervoi mirovoi voiny [The Idea of the "Unity of the Slavs" in Russian Propaganda during the First World War]. *Bylye Gody, 16 (3)*, 1533-1541. DOI: 10.13187/bg.2021.3.1533 [in Russian].

- Valuev, P.A.** (1891). Duma russkogo (vo vtoroi polovine 1855 g.) [Thoughts of a Russian]. *Russkaia starina*, Mai, 349-359 [in Russian].
- Wortman, R.** (2004). *Stsenarii vlasti. Mify i tseremonii russkoi monarkhii. Tom 2: Ot Aleksandra II do otrecheniia Nikolaia II* [Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Volume Two: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II]. Moskva [in Russian].
- Yanov, A.L.** (2002). *Patriotizm i natsionalizm v Rossii. 1825-1921* [Patriotism and nationalism in Russia. 1825-1921]. Moskva: Akademkniga [in Russian].
- Zashkilniak, L.** (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: from the earliest times to the present day]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Zemskyi, Yu.S.** (2011). *Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX st.* [Polish, Russian and Ukrainian elites in the competition for Right-Bank Ukraine in the middle of the 19th century]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Zemskyi, Yu. & Trygub, O.** (2021). Polska problema u rosiiskii konservatyvni politychnii dumtsi seredyny XX st. [The Polish problem in Russian conservative political thought in mid-19th century]. *Przegląd Wschodnioeuropejski, XII/1*, 11-19. DOI: 10.31648/pw.6458 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 15.09.2022